

УДК 159.9:614.842.83

Т.В. Лаврик, І.А. Черниш, Д.В. Лагно,
Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля
НУЦЗ України

ПСИХОЛОГІЧНА ПІДГОТОВКА КЕРІВНИКІВ ПОЖЕЖНО-РЯТУВАЛЬНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ЯК ОДИН ІЗ ПРІОРИТЕТНИХ НАПРЯМІВ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НЕПЕРЕРВНОСТІ ОСВІТИ ПЕРСОНАЛУ ДСНС УКРАЇНИ

У статті розкрито сутність, зміст та особливості психологічної підготовки керівників пожежно-рятувальних підрозділів як одного з пріоритетних напрямів забезпечення неперервності освіти персоналу ДСНС України.

Ключові слова: психологічна підготовка керівника ПРП, психології діяльності, структурний тренінг, формування психологічної готовності.

Проблема підвищення ефективності професійної діяльності управлінських кадрів ДСНС України [2], реорганізованого відповідно до чинного законодавства [4], справедливо вважається однією з найактуальніших проблем сучасної психології діяльності в особливих умовах. Особливого значення вона набуває, коли діяльність керівника пожежно-рятувального підрозділу (ПРП) проходить в умовах впливу надсильних стресогенних факторів, які чинять негативний вплив на особистість фахівця. Про це говорять і сухі цифри статистики. Так, щорічно близько 170 офіцерів переводяться в інші (наглядово-профілактичні) підрозділи ДСНС України, близько 145 фахівців звільняється зі служби за власним бажанням, приблизно 80 осіб – через хворобу. Також щорічно зростає кількість нещасних випадків серед особового складу зазначених підрозділів.

Цей перелік можна ще продовжувати, але наслідком усіх вищевказаних обставин є проблема забезпечення належної професійної та психологічної готовності персоналу, що реалізується через систему психологічного забезпечення цього складного та важливого виду діяльності. Зокрема, набуває ваги оптимізація психологічної підготовки керівників ПРП.

У наукових працях, присвячених проблемам підготовки офіцерських кадрів у ДСНС (Г.С. Грибенюк, М.А. Кришталь, О.П. Самонов, О.В. Тімченко, А.В. Шленков та ін.), власне професія управлінця висвітлюється як досить складна, специфічна та відповідальна. Вона вимагає від особистості відповідних професійних здібностей, наявності специфічних, властивих лише лідеру, індивідуально-психологічних, соціальних, моральних і духовних рис. Специфіка управлінської діяльності висуває високі вимоги до психологічних характеристик фахівця, від наявності яких залежать не лише ефективність його праці, а й долі людей, які йому підпорядковані. В окремих публікаціях (В.П. Бут, М.М. Козяр, В.М. Корольчук, С.М. Миронець та В.П. Садковий) в основному розглядаються організаційні аспекти процесу вдосконалення підготовки представників екстремальних видів діяльності, залишаючи поза увагою такий важливий аспект як психологічні особливості підготовки керівників ПРП до управлінської діяльності.

Мета роботи – розкрити сутність, зміст та особливості психологічної підготовки керівників ПРП як одного з пріоритетних напрямів забезпечення неперервності освіти працівників ДСНС України.

Установлено, що психологічна підготовка всього персоналу ПРП чітко регламентована законодавчими та нормативно-правовими документами ДСНС України, серед яких Настанова з організації професійної підготовки та післядипломної освіти осіб рядового і начальницького складу органів і підрозділів цивільного захисту, Положення про організацію службової підготовки особового складу органів і підрозділів цивільного захисту, Інструкція з організації психологічного забезпечення службової діяльності аварійно-рятувальних служб та інші.

У цих документах визначені кваліфікаційні характеристики посад, завдання, обов'язки, вимоги до фахівців, технічних службовців та робітників, які є специфічними для ПРП, вказаний перелік психологічних моделей до різних категорій рятувальних професій, як пожежний-рятувальник, диспетчер, інженер зв'язку, інспектор та ін. Проте слід відзначити, що головним недоліком зазначених документів є повна відсутність будь-яких вимог щодо психологічної підготовки одного з основних управлінських видів діяльності в межах ДСНС України – керівників ПРП.

Аналізуючи різні підходи [1; 3] до досліджуваного поняття, ми стверджуємо, що психологічна підготовка керівника ПРП – це система цілеспрямованої психолого-педагогічної роботи, що забезпечує належний рівень підготовленості фахівця до зіткнення з особливими (екстремальними) ситуаціями службової діяльності та успішне подолання їх негативних наслідків при реалізації життєвих та професійних намірів. Основне завдання такої підготовки – зменшення кількості нещасних випадків з працівниками під час виконання службових обов'язків шляхом забезпечення психологічної готовності до їх виконання.

Ми погоджуємося з Г.С. Грибенюком, що психологічна підготовка управлінців екстремального профілю може здійснюватися як у процесі загальної службової підготовки працівників, так і безпосередньо у професійній діяльності. При цьому змістом психологічної підготовки є формування, удосконалення і підтримка професійно-психологічної орієнтації персоналу, психологічних якостей, уміння враховувати психологічні аспекти при виконанні професійних дій, психологічної стійкості.

У залежності від мети та конкретних завдань психологічну підготовку співробітників органів і підрозділів цивільного захисту науковці [1; 3] умовно розподіляють на загальну та спеціальну.

Загальна професійно-психологічна підготовка формує у особового складу загальну готовність рядового і начальницького складу до виконання своїх службових обов'язків. Вирішальну роль у цьому виді психологічної підготовки мають морально-виховні фактори.

Спеціальна професійно-психологічна підготовка направлена на психологічне забезпечення виконання особовим складом своїх службових обов'язків і дій в процесі їх здійснення в конкретних напрямках діяльності під час виникнення екстремальних умов. Вона включає: психологічні основи підготовки рядового і начальницького складу ПРП до гасіння пожеж і ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій (НС).

У нормативно-правових документах ДСНС України відмічено значну цінність цього виду підготовки для підвищення ефективності діяльності фахівців, вимоги до технічного забезпечення. Проте, як не парадоксально це виглядає, сьогодні в ПРП відсутнє будь-яке навчально-методичне забезпечення проведення занять з фахівцями на навчальних полігонах та вогневих смугах психологічної підготовки. А.С. Макаренко справедливо вважав, що виховати мужню людину можна лише ставлячи її в ситуації, коли б їй припадало відчувати і переборювати побоювання і страх «не важливо в чому». Необхідно, щоб працівник пережив «психологічне хвилювання першого разу» у навчальній, а не в реальній обстановці.

Треба відзначити, що завдяки психологічній підготовці, ще до безпосереднього виконання ризиконебезпечних задач службової діяльності, у персоналу ДСНС України формується психологічна готовність – результат передбачення умов і чинників, у яких фахівцям, можливо, доведеться виконувати професійні обов'язки. Нами встановлено, що при оцінці психологічної готовності керівників ПРП необхідно враховувати такі основні показники:

а) зовнішні: сам процес діяльності керівника ПРП під час ліквідації реальної НС або в модельованих умовах (швидкість, упевненість, точність, своєчасність, безпомилковість і доцільність дій і рухів); результати діяльності в умовах наближених до реальних; характер спілкування фахівця з підлеглими в модельованих ситуаціях (взаємодопомога, мобілізація, способи самоствердження); поведінка керівника ПРП під час подолання труднощів НС (його відповідність нормам права, вимогам керівництва підрозділу, обстановці, що складається,

прояв витримки і самовладання); мова фахівця (її зміст, сенс, виразима упевненість або сумнів, її понятійний апарат); особливості пантоміміки (зібраність, зосередженість, своєчасна і точно скоординована реакція на отриману команду або сигнал, на зміну ситуації);

б) внутрішні: мотиви і установки, що відображають необхідність і можливість долати труднощі НС та виконувати поставлені управлінські завдання (інтереси, бажання, прагнення тощо); погляди і переконання, що відображають інтелектуальну оцінку фахівцем своєї готовності подолати труднощі; особливості пізнавальної сфери, що відображають зміст, послідовність і оцінку труднощів, які необхідно долати під час ліквідації НС; особливості емоційно-вольової сфери, що відображають інтенсивність і тривалість переживань, рішучість намірів і дій.

Усі ці загальні показники психологічної готовності до ефективної управлінської діяльності формуються і проявляються під час відпрацювання керівниками ПРП конкретних ситуацій, що моделюються під час психологічної підготовки.

Виходячи з міркувань про те, що процес формування і становлення психологічної готовності фахівця до ефективної управлінської діяльності є складним комплексом організаційних, виховних, індивідуально-особистісних і діяльнісних чинників, можна зробити припущення, що психологічна готовність керівника ПРП є системним станом психологічних ресурсів особистості (окремих психічних процесів, властивостей та утворень), що забезпечують регуляцію діяльності перед початком ліквідації НС, в ході ліквідації і після завершення.

Для ефективної підготовки керівників ПРП (процесу) і для отримання упевненості в їх якійсь підготовленості (результату) необхідне вдосконалення не лише матеріально-технічної бази, але і змістовної сторони цієї проблеми. Тобто необхідна науково обґрунтована система заходів психологічної підготовки фахівців, що забезпечить кінцевий ефект підготовчого і коректувального етапу освоєння зазначеної управлінської діяльності.

Під час дослідження розроблено навчально-розвивальну програму психологічної підготовки керівників ПРП до управлінської діяльності, яка включає декілька розділів і рівнів. Цю програму спрямовано на практичне опанування зазначеними фахівцями основ психології управління, формування соціально-психологічної компетенції, навичок кризового управління, умінь позитивної мотивації персоналу, його моніторингу і розвитку, оволодіння психологічними прийомами прийняття управлінських рішень і організації командної роботи, а також на розвиток лідерських рис. Тож, розглянемо її зміст.

1. Підготовчий рівень.

1.1. Накопичення інформації про вимоги до діяльності на посаді керівника ПРП:

- завдання, обов'язки, права, повноваження, кваліфікаційні вимоги;
- завдання, обов'язки, права, кваліфікаційні вимоги підлеглих;
- можливі наслідки НС і причини їх виникнення;
- заборони і обмеження в зоні НС, чим ці обмеження викликані.

1.2. Накопичення інформації про ситуації, в яких керівникам ПРП доводилось виконувати професійні обов'язки. Створення банку ситуацій:

- ситуації, у яких вони досягли позитивного результату;
- ситуації, у яких, як вони вважають, їм не вдалося добитись позитивного результату;
- ситуації, у яких був присутній факт екстремальності (ризик для життя та здоров'я);
- ситуації, у яких їм легко вдавалось вирішувати всі поставлені завдання за певного ускладнення;

- ситуації, що привели до зриву, до небажаних наслідків для підрозділу або громадян.

1.3. Створення банку моделей професійних ситуацій:

- моделей простих, повсякденних ситуацій: в пунктах постійної дислокації; в зоні НС;
- моделей ситуацій, ускладнених дією конкретних стресогенних чинників: в пунктах постійної дислокації; в зоні НС;
- моделей НС, пов'язаних з небезпекою для життя або здоров'я керівника ПРП, його підлеглих, громадян: в пунктах постійної дислокації; в зоні НС;

1.4. Підготовка матеріалу для проведення занять:

- про обстановку в світі, країні (регіоні, районі);
- про пожежну небезпеку регіону;
- про сучасні методи і засоби ліквідації НС;

1.5. Розробка навчально-тренувальних карт (НТК) ліквідації НС:

- розробка повних, розгорнутих НТК (зазначено увесь алгоритм дій керівника щодо ліквідації НС);
- розробка неповних НТК (зазначено певні елементи дій керівника щодо ліквідації НС).

2. Робочий рівень, який включає:

- підготовку керівників у навчальних класах, тренінгових центрах, спортивних залах, на полігонах психологічної підготовки;
- підготовку у складі всього ПРП.

Кожен з даних рівнів включає тренінг по актуалізації у фахівців установок на якісне засвоєння матеріалу (на початку занять) і рефлексію процесу здобуття і засвоєння знань, умінь і навичок, відчуттів і переживань.

2.1. Підготовка керівників ПРП у навчальних класах, тренінгових аудиторіях, спортивних залах, на полігонах психологічної підготовки:

- у навчальних класах під час занять необхідно: ознайомити фахівців з оперативною обстановкою в районі обслуговування; коротко довести підсумки попередньої діяльності фахівців з показом прикладів досягнення успіху та прояву помилок і ускладнень; ознайомити з планом проходження попередньої підготовки, методиками, за допомогою яких належить підвищувати психологічну готовність до діяльності; проводити контрольні зрізи рівня підготовленості керівників ПРП до вирішення управлінських завдань в районі ліквідації НС; регулярно проводити заняття по НТК, розробленими попередньо викладачами, і по НТК, розробленими самими фахівцями;

- у тренінгових центрах з метою формування професійно важливих якостей фахівців – проводити авторський тренінг із «психологічної підготовки керівників ПРП». Структурно тренінг складається з трьох взаємопов'язаних модулів.

Модуль 1. «Формування пізнавальних якостей» (складається з 2 розділів): 1-й – формування інтелектуальних якостей шляхом розвитку прогресивного світогляду, ерудиції, прогностичності, здатності приймати правильне рішення при нестачі необхідної інформації або відсутності часу на її осмислення, уміння діяти творчо, нешаблонно; 2-й – формування мнемічних та атенційних якостей шляхом підвищення здатності протягом тривалого проміжку часу утримувати в пам'яті велику кількість інформації, швидкості та точності сприймання і запам'ятовування, здатності швидко орієнтуватися в новій і незнайомій обстановці, здатності тривалий час зберігати стійку увагу, незважаючи на втому та сторонні подразники.

Модуль 2. «Формування управлінських якостей» (складається з 2 розділів): 1-й – формування професійної компетенції шляхом підвищення мотивації у підлеглих до виконання поставлених завдань, розвиток уміння давати чіткі формулювання при постановці завдань та доповіді, уміння в конфліктних ситуаціях проводити адекватну ситуації стратегію комунікативної поведінки; 2-й – формування організаторських якостей шляхом розвитку здатності організовувати діяльність підлеглих і ставити конкретні завдання, здатності згуртувати колектив, виявляючи при цьому вимогливість і критичність (у тому числі вимогливість до себе і самокритичність), здатності брати на себе відповідальність за прийняті рішення та дії, здатності до активності, ініціативності, розпорядливості.

Модуль 3. «Формування емоційно-вольових якостей» (складається з 2 розділів): 1-й – формування навичок психічної саморегуляції шляхом розвитку здатності керувати власною поведінкою у критичних обставинах, підвищення врівноваженості в умовах загрози особистій безпеці, здатності до стресостійкості, здатності психологічно впливати на підлеглих у критичних обставинах, заряджати їх енергією, оптимізмом, впевненістю; 2-й –

корекція вольових якостей шляхом ознайомлення із засобами самонавіювання у вигляді самопідтримки, самопідбадьорювання, самонаказу, самопереконавання, розвиток здатності до сміливих, рішучих, ініціативних дій, здатності до розумного і виправданого професійного ризику, до наполегливості у подоланні труднощів. Дієвість перерахованих модулів забезпечується, насамперед, їх нерозривним взаємозв'язком як на рівні теоретичної розробки й планування, так і на етапі практичного впровадження;

- у спортивних залах – організовувати проведення тренувань керівників ПРП, направлених на формування психомоторних якостей шляхом розвитку фізичної витривалості, стійкості до фізичної втоми та тремору, здатності до координації та точності рухів, до швидкої дії в умовах дефіциту часу;

- на полігонах психологічної підготовки проводити тренування в умовах максимально наближених до реальних. Моделювати ризиконебезпечні ситуації необхідно в довільному порядку, раптово, щоб не було звикання до послідовності моделювання. Завдяки цьому, виникає можливість викликати у фахівців необхідні емоційні переживання за рахунок цілеспрямованого впливу на їхню уяву. Таким чином можна уникнути створення реальних ситуацій службово-оперативної дійсності, замінивши їх на моделювання ситуацій, викликаючи в уяві особистості картину реальної НС.

2.2. Підготовка керівників у складі всього ПРП:

- здійснюється в період підготовки особового складу ПРП до виконання завдання щодо ліквідації НС – у підрозділі відпрацьовуються питання, пов'язані з взаємодією всіх професійних чинників (встановлення зв'язку, передача і прийом інформації по радіо і візуально, використання спеціальних засобів і устаткування, перевірка навичок дій при ліквідації НС тощо);

- у тренінгових центрах – проводити авторський тренінг з «психологічної підготовки осіб рядового і начальницького складу ПРП (у складі групи)». Метою тренінгу є оволодіння системою теоретичних знань та практичних професійно-психологічних навичок і вмінь, які необхідні у груповій діяльності осіб рядового і начальницького складу ПРП. Структурно тренінг складається з трьох взаємопов'язаних модулів.

Модуль 1. «Уявлення, стереотипи та упередження під час професійної діяльності осіб рядового і начальницького складу ПРП» – розвиток професійного мислення, оптимізація знань щодо уявлень і стереотипів, їх функцій та впливу на професійну діяльність. Формування навичок подолання впливу негативних стереотипів.

Модуль 2. «Психологічні особливості спілкування осіб рядового і начальницького складу ПРП у різноманітних професійних ситуаціях» – сприяння усвідомленню і подоланню комунікативних обмежень, тренування чутливості до комунікативного процесу, пов'язаною із сприйманням більш повного ряду комунікативних стимулів. Відпрацювання навичок спілкування та взаємодії персоналу під час виконання службових обов'язків у різноманітних ситуаціях.

Модуль 3. «Технології вирішення конфліктів під час службової діяльності» – відпрацювання стратегій поведінки особистості у конфліктних ситуаціях, формування навичок конструктивного подолання конфліктів за відповідним алгоритмом. У процесі проведення цих модулів використовувати міні-лекції, семінарські заняття, метод аналізу ситуацій, групову дискусію, рольову гру, питання на розуміння, рефлексування.

Тож, вищезазначене є професійно орієнтованою, методично розробленою та структурованою, апробованою й валідною навчально-розвивальною програмою психологічної підготовки керівників ПРП до управлінської діяльності. На сьогодні зазначену програму активно застосовують під час навчально-професійної діяльності майбутніх керівників ПРП в Академії пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля і системі професійної підготовки фахівців пожежно-рятувальних підрозділів. Користь від використання вказаної програми у системі психологічної підготовки представників зазначеного управлінського профілю можна оцінити лише через деякий час, здійснивши серію моніторингових психологічних досліджень.

Таким чином, результати проведеного дослідження дали змогу розкрити такі особливості психологічної підготовки керівників ПРП як одного з пріоритетних напрямів забезпечення неперервності освіти працівників ДСНС України: формування психологічної готовності на основі моделювання ситуацій і дій працівників; психологічне і соціально-психологічне навчання фахівців прийомам і способам управління своїми психічними станами для успішного вирішення управлінських завдань в умовах ліквідації НС; підготовка керівників на основі методики поетапного формування розумових дій з використанням НТК, формування орієнтовного алгоритму дій у НС; удосконалення професійних навичок і вмінь, за рахунок розвитку професійно важливих якостей під час тренувань і спеціальних вправ, організованих на полігонах психологічної підготовки, тренінгових центрах, тренажерах, в спортивних залах.

Перспективи подальших досліджень – розробити єдину наукову концепцію психологічної підготовки основних управлінських спеціальностей у межах ДСНС України.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Грибенюк Г. С. Розвиток саморегуляції у професійній діяльності майбутніх рятувальників [монографія] / Геннадій Сергійович Грибенюк. – Черкаси : ЧПБ ім. Героїв Чорнобиля МНС України, 2006. – 539 с.
2. Кодекс цивільного захисту України: [закон України, 02.10.2012, № 5403-VI] // Голос України, 2012. – № 220 (5470). – С. 4-20.
3. Кришталь М.А. Психологічне забезпечення професійної діяльності працівників пожежно-рятувальних підрозділів МНС України: навчальний посібник] / Кришталь М.А. – Черкаси : Академія пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля, 2011. – 226 с.
4. Указ Президента України від 16.01.2013 № 20/2013 «Положення про Державну службу України з надзвичайних ситуацій»: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/20/2013>.